

مسجد، جایگاه اصلی آموزش اسلامی

مرضیه عریان

چکیده

مسجد النبی در واقع کهن‌ترین دانشگاه اسلامی و پایگاه اساسی‌ترین تعلیمات در تاریخ آموزش اسلامی بوده است. نشر دعوت اسلامی بزرگ‌ترین نقش و مهمترین تأثیر را در ایجاد نهضت علمی و آموزشی در جامعه عرب داشت مسجد تا پایان سده اول هجری کار کردهای فراوانی داشت و در آغاز قرن دوم هجری با افزایش چشمگیر دامنه فتوحات، آموزش زبان عربی برای درك معانی آیات قرآن در سرزمین‌های فتح شده در مساجد نو بنیاد صورت می‌پذیرفت در عصر خلفای نخستین و پس از آن در دوره حکومت امویان در مساجد بزرگ که عنوان جامع داشت علاوه بر مسائل دینی، مسائل علمی نیز مطرح می‌شد. بدینسان مسجد الحرام مسجد النبی، جامع بصره و کوفه و... از مراکز مشهور آموزش در آن دوره بودند فاصله زمانی سده دوم تا پایان شده سوم را می‌توان از درخشان‌ترین دوره تعلیماتی مسجد یا به عبارت دیگر عصر فعالیت آموزشی این دانشگاه‌های عمومی دانست. خلفای نخست عباسی نیز به امر آموزش در مساجد توجه خاص نشان داده به عنوان نمونه منصور عباسی جامع منصور را در بغداد بنیان نهاد همچنین جامع اموی دمشق به دستور ولید بن عبدالملک بنا گردید در مصر جامع ابن‌طولون در شهر قطائع و جامع الازهر یکی از مراکز مهم آموزشی جهان اسلام گردید با آن که مدرسه در قرن چهارم هجری پا به عرصه وجود گذاشت و آموزش

به مدارس منتقل شد، اما همچنان مساجد نقش آموزشی خود را در طول قرن‌های پس از آن نیز حفظ نموده‌اند.

مقدمه

مسجد به عنوان نخستین مکانی که مسلمانان در آنجا به پرستش و نیایش و راز و نیاز با پروردگار خویش می‌پرداختند، شناخته می‌شود ولی از همان نخستین سال‌های ظهور اسلام در این مکان مقدّس، امور زیادی از جمله مسایل علمی و آموزشی مطرح می‌شد و تشکیل حلقه‌های درس در آنجا امری طبیعی بود که از زمان رسول خدا^{صلى الله عليه وآله} آغاز شده بود. در طی تاریخ اسلام، مساجد و جوامع علمی بسیاری تأسیس شد که هر يك سرگذشتی جداگانه دارد، اما برخی از آنها شهرت بسیار یافت و مهم‌ترین شاخصه اشتهار آنها جنبه‌های علمی و آموزشی بود. با وجود آن که پس از ظهور مدارس و دارالعلم‌ها، بیشتر مساجد، نقش آموزشی و تعلیمی خود را از دست دادند، اما برخی از آنها این وظیفه خطیر را تا قرن حاضر همچنان حفظ کرده‌اند و این بدان جهت است که مسجد همواره در تاریخ اسلامی، جایگاه اصلی آموزش بود. برخی از این مساجد عبارتند از: مسجدالحرام، مسجدالنبی، جوامع بصره و کوفه، جامع دمشق، جامع ابن طولون، جامع الازهر، جامع زیتونه و جامع قرویین.

مسجد، جایگاه اصلی آموزش اسلامی

پیامبر^{صلى الله عليه وآله} با بنای مسجد قبا در سر راه خویش به مدینه^۱ و ساخت مسجدالنبی هنگامی که به مدینه رسید و خود برای ایجاد آن با مهاجران و انصار همکاری کرد، اهمیت مسجد را روشن ساخت.

¹ . سوره توبه، آیه ۱۰۸ .

مسجدالنبی در واقع کهن‌ترین دانشگاه اسلامی و پایگاه اساسی‌ترین تعلیمات در تاریخ آموزش اسلامی بوده است. در آغاز هجرت، پیامبر «صلی‌الله‌علیه‌وآله» به مسلمانان سواد خواندن و نوشتن را آموخت؛ بدین طریق که آن حضرت فرمان داد اسیران با سواد جنگ بدر، آنان که توانایی پرداخت سر بها را ندارند به شرطی آزاد شوند که هر يك، ده تن را خواندن و نوشتن بیاموزند.^۲

نشر دعوت اسلامی، بزرگترین نقش و مهم‌ترین تأثیر را در ایجاد نهضت علمی و آموزشی در جامعه عرب داشته است، زیرا که اسلام مردم را به شناخت عظمت دانش و فریضه دانش‌اندوزی برانگیخته است.

آیات قرآنی در این زمینه فراوان و همگی بر بلندی جایگاه دانش و برتری مقام علما و بزرگداشت مرتبه خرد و معرفت و بی‌ارزشی نادانی و نادانان دلالت می‌نمایند.

قرآن نادانی را با نابینایی یکی دانسته^۳ و آن را به گمراهی و تاریکی محض تشبیه کرده است و تعلیم را از جمله وظایف پیامبر «صلی‌الله‌علیه‌وآله» دانسته، می‌فرماید:

«رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»؛ پروردگارا در میان آنها (فرزندان ما)

پیامبری از ایشان برگزین که آیات تو را بر آنان بخواند و به آنها دانش کتاب و حکمت آموزد و وجودشان را از هر زشتی پاک و منزّه دارد که تو بسیار توانا و دانایی.^۴

اعراب در روزگار جاهلی خویش با این گونه اجتماعات که هدف آن دانش‌اندوزی بود، آشنایی نداشتند و تنها در بازارهای موسمی برای انشاد و استماع اشعار خود گرد می‌آمدند. پیامبر «صلی‌الله‌علیه‌وآله» نخستین کسی بود که نومسلمانان عرب را برای کسب دانش در يك حلقه گرد آورد. بدین رو باید آن حضرت را نخستین آموزگار و مربی امت مسلمان و بنیانگذار واقعی دانش‌اندوزی و دانش‌آموزی در اسلام دانست.

مسجد تا پایان سده اول هجری به منزله مکانی برای وعظ و ارشاد و ادای فرائض دینی چون نماز و رسیدگی به نیازمندیها و حل و فصل امور قضایی مسلمین^۵ به

^۲ . آیتی، محمد ابراهیم، تاریخ پیامبر اسلام، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹، چاپ پنجم، ص ۲۸۲ .

^۳ . سوره غافر، آیه ۵۸ .

^۴ . سوره بقره، آیه ۱۲۸ .

^۵ . ابراهیم حسن، تاریخ الاسلام، دارالجمیل، بیروت، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۱ م، ج ۱، ص ۴۰۰ .

هنگام

بروز مشکلات بود.

مسجد به عنوان زندان^۶، بیت‌المال و دارالضرب^۷ نیز مورد استفاده مسلمانان قرار می‌گرفت و تا زمان خلیفه دوم که مرزهای اسلامی از حدود جزیره العرب فراتر رفته بود، مراکز فعال تعلیمات اسلامی، مسجد النبی در مدینه و مسجد الحرام در مکه و گاه خانه اصحاب در آن سرزمین بود.

در آغاز قرن دوم هجری با افزایش چشمگیر دامنه فتوحات مسلمین، مرزهای اسلام از سوی شرق و غرب گسترش یافت و جمع کثیری به آیین اسلام گراییدند که در زبان و نژاد با اعراب مسلمان مغایرت داشتند. از این زمان آموزش زبان عربی برای درک معانی آیات قرآن و تعالیم اسلامی در سرزمین‌های فتح شده آغاز گردید و بدین‌گونه بود که برخی اصحاب پیامبر «صلی‌الله‌علیه‌وآله» و تابعین ایشان در مساجد نو بنیاد نیز به آموزش نومسلمانان پرداختند. به همین دلیل مسلمانان هر کجا را که فتح می‌کردند، نخستین بنایی که در آنجا می‌ساختند مسجد بود.

در بصره و کوفه نخستین مساجد سرزمین‌های فتح شده بنا شد^۸ و پس از آن در سوریه و مصر، مساجدی بنیان نهاده شد.

گذشته از آن هر قبیله، موظف بود تا برای خود مسجدی بنا نماید. در عصر خلفای اولیه و پس از آن در دوره حکومت امویان، مساجد بزرگ که عنوان «مسجد جامع» داشت در مراکز بلاد اسلامی ساخته شد. در این مساجد علاوه بر مسایل دینی و سیاسی، مسایل علمی نیز مطرح می‌شد و هر جوینده علم و دانش می‌توانست در این حلقه‌های درسی که در این مساجد تشکیل می‌شد شرکت کند و همان‌طور که پیشتر اشاره شد بسیاری از صحابه پیامبر «صلی‌الله‌علیه‌وآله» و تابعین ایشان و نیز پیشوایان مذاهب اسلامی در این دانشگاه‌های عمومی اسلامی به تعلیم مبانی دین و نشر مذهب خود می‌پرداختند.

⁶ . الولی، طه، المساجد فی الاسلام، دار العلم للملایین، ۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۸ م، ص ۷۹ .

⁷ . یاقوت حموی، شهاب‌الدین، معجم‌البلدان، دارصادر، بیروت، ج ۴، ص ۴۲۱ .

⁸ . بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، شركة طبع الكتب العربیه، ۱۳۱۷ ق / ۱۹۰۰ م، ص ۱۳۷ .

مسجدالحرام در مکه، مسجدالنبی در مدینه، دو جامع بصره و کوفه، جامع عمرو در فسطاط، مسجدالاقصى و قبه الصخره در بیت المقدس و جامع اُموی در دمشق از مراکز مشهور آموزش اسلامی در این دوره بوده‌اند.

پدین ترتیب در آغاز قرن دوم هجری، تحولی جدید، در حیات مسجد پدید آمد. تحول مزبور، متضمن کوشش و گسترشی بود که در زمینه امور علمی و آموزشی مسجد به وجود آمد.

فاصله زمانی سده دوم تا پایان سده سوم هجری را به تقریب می‌توان از درخشان‌ترین دوره تعلیماتی مسجد یا به عبارت دیگر عصر فعالیت آموزشی این دانشگاه‌های عمومی دانست، زیرا دستاوردهای مسلمانان در مسایل مختلف علمی و پیشرفت‌های فکری در این دوره از تاریخ اسلام و نیز آن قسمت از پیشرفت‌های اقتصادی، اجتماعی، عمرانی که پس از استیلای عباسیان به وجود آمد، موجب تأثیر قابل ملاحظه‌ای در ایجاد هوشیاری و جنبش علما در مساجد گردید.

توجه دقیق به اجتماعات و تشکیل جلسات علمی در مساجد بزرگ و مشهور آن زمان و مجامع ممتاز و مناسبی که با شرکت علما و دانشمندان در آن مراکز به وجود آمد، همه دلایل کافی و آشکاری بر میزان پویایی و جنبش و باروری فکری و علمی قابل ملاحظه‌ای در آن دوره از تاریخ اسلامی است.

شایان ذکر است که بسیاری از این مساجد، دارای کتابخانه‌های غنی بوده و چه بسیار علما و دانشمندانی که کتب خویش را وقف این مساجد کرده‌اند.^۹

خلفای نخست عباسی به امر آموزش در مساجد، توجه خاص نشان دادند. به‌طور مثال منصور عباسی (۱۳۷ - ۱۵۹ هـ ق)، جامع منصور را در سال ۱۴۷ هـ ق در بغداد بنیان نهاد که هزینه بنای آن ۱۸ میلیون دینار برآورد شده است.^{۱۰} این مسجد در روزگار هارون‌الرشید (حک ۱۷۰ - ۱۹۳ هـ ق) بازسازی شد و در زمان معتضد (حک ۲۷۹ - ۲۸۹ هـ ق)

^۹ . ابن خلکان، شمس‌الدین، احمد بن محمد، وفيات الاعیان، به کوشش احسان عباس، دارصادر، بیروت، ج ۶، ص ۱۳۹؛ متز، آدام، تمدن اسلامی در قرن ۴ ق، ترجمه علی‌رضا ذکاوتی فراگزلو، مؤسسه امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۲۰۱.

^{۱۰} . یاقوت، معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۲۵.

گسترش یافت تا افراد بیشتری از مسلمانان را در خود جای دهد.^{۱۱} در این دوره شمار مساجد به ویژه در شهرهای بزرگ رو به افزایش نهاد به طوری که یعقوبی تعداد آنها را سی هزار مسجد گزارش کرده است.^{۱۲} پس از مسجدالنبی که حتی الامکان از سوی اهل بیت «علیهم السلام» مورد استفاده آموزشی قرار می‌گرفت، جامع منصور برجسته‌ترین مدرسه آرمانی و آرزویی بیشتر دانشوران آن عصر بود، به طوری که خطیب بغدادی از خداوند خواسته بود تا در آن مسجد، تدریس کند و به آرزوی خود نیز رسید.^{۱۳} کسایبی؛ نحوی معرف در این مسجد درس می‌داد و کسانانی چون فراء، احمد بن سعدان، احمر و اخفش در این مسجد از درس او استفاده می‌کردند.^{۱۴} جامع اموی دمشق، به دستور ولید بن عبدالملک (۸۶ - ۹۶ هـ) بنا شد. این مسجد نیز یکی از مراکز آموزشی مشهور بود. به گفته ابن‌جبیر حلقه‌های تدریس بسیاری در این مسجد وجود داشتند و استادان آن نیز دارای حقوق خوبی بودند.^{۱۵} در مصر در سال ۲۵۶ هـ ق احمد بن طولون، جامع خود را در شهر قطن بنا نهاد. در این جامع، علوم تفسیر، حدیث، فقه و ستاره شناسی تدریس می‌شد.^{۱۶} جامع الازهر نیز در سال ۳۶۰ هـ ق توسط جوهر صقلی بنا شد و به تدریج به یکی از مراکز مهم آموزشی جهان اسلام بدل گردید. این جامع در زمان عزیر فاطمی (۲۶۵ - ۲۸۶ هـ ق) به صورت يك دانشگاه واقعی در آمد و برای آن برنامه آموزشی جامعی تنظیم گردید.^{۱۷} ابن‌جبیر (م ۶۱۴ هـ ق) شمار مساجد اسکندریه را ۱۲ هزار ذکر کرده است.^{۱۸}

11 . خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، قاهره، ۱۳۴۹، ج ۱، ص ۱۰۳ .

12 . یعقوبی، احمد بن واضح، البلدان، لیدن، ۱۸۶۰ م، ص ۲۵۰ .

13 . یاقوت، ج ۱، ص ۲۴۶ .

14 . همان، ج ۱، ص ۲۴۳ .

15 . ابن‌جبیر، محمد بن احمد، الرحله، لیدن، ۱۹۰۷ م، ص ۲۷۲ .

16 . زکی محمد حسن، الفن الاسلامی فی مصر، دارالرائد العربی، بیروت، ۱۴۰۱ هـ ق / ۱۹۸۱ م، ص ۲۷ .

17 . مقریزی، الخطط، ج ۴، ص ۴۹ .

18 . ابن‌جبیر، ص ۴۳ .

مقریزی می‌گوید: در جامع عمرو چهل و اندی حلقه درسی و آموزشی تشکیل می‌شد که هیچ‌گاه از کار نایستادند.^{۱۹} پس از این دوران، آموزش علوم در مساجد به تدریج جای خود را به آموزش در مدارس داد. عامل و علت اصلی این انتقال را از يك سو افزایش دانش‌پژوهان و تشکیل حلقه‌های درسی بی‌شمار در مساجد که سبب اختلال انجام نیایش و پرستش و عبادت در این مکان‌های مقدس شد، و از سوی دیگر ظهور موضوعات جدید در عرصه دانش و گسترش آموزش علوم و پدید آمدن مناظره‌ها و مجادلات تازه‌ای دانسته‌اند که انجام آنها در مساجد که محل آرامش و عبادت بودند، غیر ممکن گردید. در چنین شرایطی انتقال آموزش از مسجد به مدرسه، امری کاملاً طبیعی به نظر می‌رسد. علاوه بر آن مدارس نوین‌یاد، دارای ویژگی‌های خاصی از جمله محل اسکان طلبه‌ها و دانشجویان بود که در مسجد وجود نداشت. با آن که مدرسه در قرن چهارم هجری پا به عرصه وجود نهاد، اما این مرکز علمی و آموزشی در حقیقت محصول فعالیت‌های بوده که پیش از آن در مساجد انجام شده بود که برخی از ویژگی‌های آن در مدرسه ظهور یافت. آری مدارس نتیجه کوشش‌های بی‌شماری بود که برای ایجاد فعالیت‌های آموزشی خارج از مساجد به دلایلی که پیشتر اشاره شد به عمل آمد و برخی از نواقصی که در مراکز پیش از مدرسه وجود داشت را تکمیل و به صورت مؤسساتی مخصوص نشر دانش و توجه به حال دانشجویان در زمینه تأمین مسکن برای ایشان و گسترش دامنه علم و رسیدگی به طلاب ایجاد گردید. بدین ترتیب اگر چه آموزش به مدارس منتقل شد ولی این بدین معنا نبود که مساجد این نقش مهم را کاملاً از دست داده‌اند؛ بلکه به طور مثال در مسجد الازهر مشاهده می‌شود که آنجا تقریباً به تدریس اختصاص یافت و جز نماز جمعه، نماز دیگری در آنجا برگزار نمی‌شد. جامع زیتونه در تونس و جامع قرویین در فارس از مراکز مشهور آموزش اسلامی است که این نقش را قرن‌های بعد نیز همچنان حفظ کرده است.